

УДК 343.244:349(477)

О.М. АНДРУЩАК, Волинський національний університет імені Лесі Українки

ВИПРАВНО-ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ: СУСПІЛЬНА ПОТРЕБА ЧИ ДЕРЖАВНО-ВЛАДНИЙ ІНТЕРЕС?

Ключові слова: виправно-трудове право, радянська доба

Актуальність даної теми зумовлена необхідністю залучення кращого досвіду кримінально-виконавчої політики у процесі українського державотворення, оцінка і переоцінка якого з позицій безперервного поступального розвитку може стати однією з важливих складових сучасного етапу реформування вітчизняного законодавства і практики виконання кримінальних покарань. У цьому контексті поглиблене вивчення історії виправно-трудового права, яке регулювало суспільні відносини, що виникають у зв'язку з виконанням кримінальних покарань протягом кількох десятиліть, сприятиме виявленню як недоліків, так і позитивних надбань, підсилить об'єктивність сучасного бачення даної проблеми у порівняльному вимірі суспільної потреби і державно-владного інтересу.

Безумовно, проблема виправно-трудового права (ВТП) в юридичній науці не є новою. Її досліджували представники кількох поколінь і протилежних соціально-економічних формацій. Тому й до цього часу існують значні розбіжності серед науковців щодо оцінки соціальної ефективності ВТП як з точки зору захисту з боку держави прав потерпілих у ході виконання кримінальних покарань (суспільна потреба), так і з визначенням у цьому праві основних пенітенціарних ідей та їх відповідності потребам творення правової держави на даному витку історії.

Цілковито не відмежовуючись від радян-

ської історіографії з проблем виправно-трудової політики, бо і в ній знаходимо багато повчального для з'ясування еволюції виправно-трудового права, механізму його функціонування, творення нормативно-правової бази, яка у значній частині стала основою новоствореного кримінально-виконавчого права, зазначимо, що і в сучасних умовах дана проблема привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Так, українські дослідники І. Іваньков [1], Е. Кісілюк [2], О. Неалов [3], В. Россіхін [4], О. Чуваков [5] в кандидатських дисертаціях розкрили витки українського виправно-трудового права, вказуючи на його спільні риси і відмінності з каральним законодавством Російської імперії. Одеські правознавці Д. Ягунов та В. Прусс в монографії «Пенітенціарна система України» [6] акцентували увагу на ідейно-політичній спрямованості ВТП на початковому етапі його творення. О. Джужа, Є. Бодюл розкрили поняття та зміст сучасної кримінально-виконавчої політики України у співставленні з виправно-трудовою політикою радянської доби [7]. М. Яцишин в монографії «Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України» приділив значну увагу соціально-правовій суті ВТП [8]. Серед численних російських дослідників привертають увагу праці М. Деткова [9], І. Упорова [10] з глибоким аналізом пенітенціарної політики Росії в історичному контексті державотворення.

Отже, метою цієї статті є узагальнення вітчизняного і зарубіжного підходів до визначення сутності виправно-трудового права, з виділенням його головних пріоритетів і встановлення їх відповідності (невідповідності) потребам суспільного розвитку і державно-владним інтересам на тому чи іншому витку історії. Її новизна полягає в об'єктивній відповіді на питання про те, що може статися, коли держава, ігноруючи суспільні потреби, використовує право для жорстокої нормативізації усіх сфер життя суспільства в інтересах тоталітарного режиму, перетворюючи тим самим державно-владний апарат у кримінальну структуру.

Численні історико-правові джерела містять відомості про те, що виправно-трудоий аспект державної кримінальної політики такий же давній, як і саме державне утворення. Однак, у правовій формі застосування заходів виправно-трудоого впливу, що мають державно-примусовий характер, на теренах Російської імперії, в тому числі й в українських губерніях, веде свій відлік з другої половини XIX ст. Деякі авторитетні вчені (М. Таганцев) пов'язують це з відміною кріпосного права (1861) і скасуванням тілесних покарань (1864) та заміну останніх працею ув'язнених на потреби тюремної системи. Пізніше цей напрямок був закріплений офіційно у Статуті про тримання під вартою 1890 р., глава п'ята якого визначала характер заняття роботами і про розподіл отриманих від цього доходів (ст.344–371), та у «Загальній тюремній інструкції», затвердженій 28.12.1915 р. (розділ 7. Арештантські роботи), яка діяла до Лютневої революції 1917 р. [7, с.58–61].

Українські державні утворення, що виникли в ході визвольних змагань 1917–1921 рр. (Українська Центральна Рада, Українська Держава П. Скоропадського, Директорія), через складну внутрішньо-, і зовнішньополітичну ситуацію та відносно нетривалий термін свого існування практично не внесли будь-яких суттєвих змін як у систему управління місцями ув'язнення, так і в законодавчу базу, використовуючи в основному добре налагоджений за тодішніми стандартами російський механізм управління пенітенціарними установами, за винятком хіба зміни центру управління з Петербургу на Київ.

З переходом влади до більшовицьких державно-владних структур розпочався новий «славнозвісний» етап розбудови виправно-трудоого системи і відповідного законодавства на «Керівних засадах кримінального права РРФСР» 1919 року, які знайшли свій прояв і в Україні, і в яких вказувалося, що «завданням радянського кримінального права є охорона за допомогою репресій суспільних відносин, які відповідають інтересам

трудоючих мас». Коментуючи це положення, член колегії Народного комісаріату юстиції (НКЮ), відомий теоретик права М. Козловський підкреслював, що «нашу роботу в каральній сфері буде спрямовувати не індивідуальна гуманність, а класовий інтерес непохитного придушення замахів паразитуючої меншості на умови співжиття, які відповідають інтересам трудоючих мас населення» [6, с.16–18].

Таким чином, уже на початковому етапі формування виправно-трудоого системи у його законодавство закладалися державно-владні концептуальні положення, які домінували над суспільними потребами, а саме:

- повна ліквідація дореволюційних установ та відповідних пенітенціарних концепцій, в тому числі і тих, що пом'якшували режим відбування покарань, і впровадження нових ідей щодо цілей ув'язнення та поводження із в'язнями, замішаних на класовому підході;

- подолання засобами репресій, а в окремих випадках і фізичного знищення, опору класово-ворожих елементів;

- застосування заходів суворого виправно-трудоого впливу до них, дії яких є особливо небезпечними для соціалістичного будівництва і не відповідають інтересам влади;

- мілітаризація в'язничної системи;

- орієнтація на досягнення будь-якими засобами державних інтересів та виключення будь-якої інформації про стан справ у системі виконання покарань, що не відповідала інтересам влади;

- ізоляція класових ворогів радянської влади в концентраційних таборах (таборах примусових робіт).

Для досягнення зазначених вище цілей приймалася велика кількість нормативних актів НКВС та НКЮ, які поступово підміняли закон як акт найвищої юридичної сили, і в обхід останнього закріплювали своїми рішеннями репресивно-каральну сутність системи місць ув'язнення. У цих умовах державне управління системою було лише безумовним виконанням приписів центральної влади у вигляді тих або інших нормативних актів з

відповідним ідеологічним навантаженням.

Саме у такий спосіб з ініціативи НКВС було введено новий вид позбавлення волі – табори примусових робіт. Першою такою установою особливого призначення став Соловецький табір, створений у 1920 р. Особливі (концентраційні) табори і табори примусових робіт, створені у цей період, перебували у віданні НКВС. Для управління ними у 1922 р. було створено Головне управління примусових робіт [10, с.408].

Натомість початковий період становлення виправно-трудової системи фактично нічим особливим не позначився у вирішенні проблем, пов'язаних із соціально-правовим захистом осіб, позбавлених волі, хоч уже в проекті українського варіанту Статуту про триманих під вартою (травень, 1919 р.) частина розділів стосувалася й проблем виховного впливу на засуджених та вирішення їх соціальних потреб, а саме: культурно-освітня діяльність (р.4); лікарсько-санітарна частина (р.5); патронаж (р.6); про задоволення релігійних проблем в'язнів (р.7); постачання місць ув'язнення різного роду достатком (р.8); заходи заохочення і покарання (р.10) та ін. [4, с.17].

Однак, курс радянської держави на побудову основ соціалізму, втілення у життя широкомасштабних проектів колективізації та індустріалізації країни вимагали перегляду й вирішення багатьох суспільних потреб. Не уникла цього й каральна політика держави, в тому числі й України. Тут у ході формування нового радянського виправно-трудового законодавства робилися спроби дещо пом'якшити репресивний характер каральної політики і наблизити систему виконання покарань до потреб суспільства.

Таким нормативним актом міг стати Пенітенціарний кодекс УСРР, проект якого розглядався у ході підготовки до прийняття ВТК 1925 р. Зокрема, на відміну від ВТК РРФСР 1924 р., українські пенітенціарії, зважаючи на аграрний характер економіки республіки, вважали за необхідне розвивати сільськогосподарські колонії, а не фабрично-

заводські. Замість трудових будинків для неповнолітніх – реформаторії. Базовим же видом пенітенціарних установ мали стати виправно-трудова будинки, а не будинки примусової праці. Загалом кодекс орієнтував здебільшого на останні досягнення пенітенціарної науки і практики, хоча класовий підхід до проблеми боротьби зі злочинністю і в ньому був переважаючим.

Не уник цього і сам ВТК 1925 р., хоча значна частина сучасних вітчизняних правознавців вважають його одним із найгуманніших кодексів епохи соціалізму. На відміну від попередніх нормативних актів, в тому числі й загальносоюзного значення, в ньому більш чітко були визначені заходи соціального захисту та їх мета, а саме: запобігання злочинам; позбавлення суспільно небезпечних елементів можливості вчиняти нові злочини; виправно-трудова вплив на засуджених. Кодекс указував, що закон не ставить своїм завданням помсту і кару, що всі заходи соціального захисту мають бути доцільними і аж ніяк не повинні завдавати фізичних страждань чи принижувати людську гідність.

Новим у ВТК було й положення про те, що в разі неможливості залучити всіх засуджених до праці переважне право на оплачувану працю мали засуджені з трудящих класів. Кодекс визначав не 9, а 7 видів місць ув'язнення, не передбачав колоній для психічно неврівноважених, хворих на туберкульоз, а також трудових будинків для правопорушників із середовища робітничо-селянської молоді. Інші особливості стосувалися окремих випадків і відображали специфічні умови тодішнього життя України. Значне місце в кодексі відводилося питанням культурно-освітньої роботи у ВТУ. Вона мала сприяти соціальній адаптації засуджених до умов життя у суспільстві, розвитку їхньої політичної свідомості, підвищенню інтелектуального рівня, ознайомленню з основами Конституції країни, правами та обов'язками її громадян.

Судячи зі змісту цього нормативного акту, можна говорити про наміри нормотворців

поєднати у ньому суспільні потреби із державно-владними інтересами, але подальші радикальні зміни в житті радянського суспільства (загострення внутріполітичного становища країни і міжнародних відносин, культ особи Сталіна, екстенсивний характер економіки, що вимагав залучення великої кількості дармової робочої сили, і як наслідок – система ГУЛАГ, і, нарешті, Велика Вітчизняна війна) не дали можливості розвинути на практиці новочасні на той час положення ВТК 1925 р.

У повоєнні роки вживалися певні заходи щодо посилення виховної роботи у виправно-трудовах установах. Нормотворча робота у цьому напрямку упродовж 50-х – 60-х рр. ХХ ст. завершилась систематизацією усіх законодавчих актів у новий ВТК УРСР, затверджений Законом Української РСР від 23.12.1970 р. [8, с.75]. Хоч абсолютної текстуральної тотожності норм ВТК 1925 і 1970 рр. немає, однак сутність основних положень щодо виконання покарань в обох актах збереглася. Деяко по-новому виписані статті, що стосуються політико-виховної роботи, професійно-технічного навчання, заохочення, матеріально-побутового забезпечення, медичного обслуговування та ін. Кодекс, який набув чинності 01.06.1971 р., діяв на території УРСР, а потім і незалежної України майже 33 роки – аж до 01.01.2004 р., коли набув чинності новий Кримінально-виконавчий кодекс України.

Як свідчать наведені факти, виправно-трудова політика і законодавство у радянський період так і не спромоглися поєднати суспільні потреби населення країни і державно-владні інтереси на загальнодержавних світом демократичних засадах. Така політика, за винятком певної лібералізації, гуманізації в 20-ті роки, характеризувалася репресивністю. Власне тому й виправно-трудове право було ідеологізованим, негуманним, відставало від потреб реальної суспільної протидії злочинності, не служило інтересам народу. Сама ж система виконання покарання внаслідок цього характеризувалася надмірним

централізмом, закритістю, нехтуванням прав людини, жорстким поводженням із засудженими.

Таким чином, слід врахувати, що традиційні радянські державно-владні методи управління місцями позбавлення волі, які базувались на підтримці надмірно жорстокого режиму відбування покарань, не сприяли утвердженню законності, гуманізму та правопорядку в установах.

З огляду на це, слід врахувати історичний досвід, усвідомивши, що тільки у поєднанні суспільних потреб і державно-владних інтересів, які мають базуватись на цих потребах, можна досягти справної ефективності у виправленні і перевихованні засуджених і загалом у викоріненні злочинності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іваньков І. В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець ХІХ – середина ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Іваньков ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 22 с.
2. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е. М. Кісілюк ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 27 с.
3. Неєлов О. П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. П. Неєлов ; Нац. ун-т внутр. справ. – К., 2003. – 22 с.
4. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Россіхін ; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 22 с.

5. Чуваков О. А. Кримінальне право в Україні (1917–1922 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. А. Чуваков ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 21 с.

6. Прусс В. М. Пенітенціарна система України : монографія / В. М. Прусс, Д. В. Ягупов. – Одеса : Фенікс, 2006. – 252 с.

7. Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. / О. М. Джужа, Є. Бодюл та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – 2-е вид., перероб. та допов. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 448 с.

8. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України :

монографія / М. М. Яцишин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2010. – 448 с.

9. Детков М. Г. Уголовно-исполнительный право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика XX века / М. Г. Детков, А. И. Зубков, С. И. Кузьмин. – М. : НОРМА, 1997.– 499 с.

10. Уповор И. В. Пенитенциарная политика России в XVIII-XX вв.: Историко-правовой анализ тенденций развития / И. В. Уповор. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 610 с.

Андрущак О. М. Виправно-трудове право України радянської доби: суспільна потреба чи державно-владний інтерес? / О. М. Андрущак // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 32–36 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11aomdvi.pdf>

Розглянуто вітчизняні і зарубіжні наукові підходи до визначення сутності виправно-трудового права радянської доби, з виділенням його головних пріоритетів і встановлення їх відповідності (невідповідності) потребам суспільного розвитку і державно-владним інтересам.

Андрущак Е.М. Исправительно-трудовое право Украины советской эпохи: общественная потребность или государственно-властный интерес?

Рассмотрены отечественные и зарубежные научные подходы к определению сущности исправительно-трудового права советской эпохи, с выделением его главных приоритетов и установления их соответствия (несоответствия) запросам общественного развития и государственно-властным интересам.

Andrushchak O.M. Corrective Labor Law of Ukraine of the Soviet Period: a Public Necessity or Public Power Interests?

The national and foreign scientific approaches to defining the essence of corrective labor law of the Soviet period, highlighting its main priorities and establishing their correspondence to the needs of social development and public power interests are dealt.